

Əlyazması hüququnda

VƏFA ARİZ qızı ABDULLAYEVA - NƏBİYEVA

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMINOLOJİ
LEKSİKANIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

5706.01-Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2017

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Terminologiya şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Sayılı Allahverdi qızı Sadıqova**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Həbib Adil oğlu Mirzəyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**
Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Müdafiə “___” _____ 2017-ci il tarixdə saat ___-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141- Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent:

S.Y.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Bazar iqtisadiyyatına keçid, intellektual fəaliyyət sahələrinin yaranması və çoxalması, videotexnika, kompüter texnikasının inkişafı, internetin geniş vüsət alması, sosial-psixoloji inkişaf yeni anlayış, məfhum, söz və terminlərin yaranmasına səbəb olur. Bu anlayışların adlandırılması zərurəti dildə terminologiyanın müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişafına zəmin yaradır. Terminologiyanın inkişaf istiqamətləri elm və texnikanın, informatika, kompüter texnologiyalarının sürətli tərəqqisi ilə bilavasitə əlaqədardır. Müasir Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasının inkişaf istiqamətləri dilin daxili imkanları və alınmalar olmaqla iki yerə bölünür. İstər dilin daxili imkanları hesabına, istərsə də alınmalar hesabına olan termin yaradıcılığı prosesi müəyyən norma və qaydalar əsasında tənzimlənə bilər. Alınma terminlərin yad söz kimi dildə işlənmə məqamı tənzimlənmə tələb etdiyi kimi, dilin öz sözlərinin terminləşmə prosesində də müəyyən tələb və normalar nəzərə alınmalıdır. Dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı dildə milliliyin qorunmasını təmin etməli, mövcud olan sözlərin terminləşməsi prosesində terminləşən sözün anlayışı nə dərəcədə dolğun ifadə etməsi, onun yeni mənasının cəmiyyət tərəfindən nə dərəcədə qəbul olunması, həmçinin dildə anlaşılmaqlıq yaratmaması əsas şərtlərdən hesab olunmalıdır. Bu baxımdan müasir dövrdə dilin daxili imkanları-istər dialekt sözləri, istərsə də ümumişlək sözlər hesabına terminoloji leksikanın inkişafı öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Cəmiyyətdə yeni ictimai münasibətlərin yaranması, planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid, informasiya əsrinin tələbləri, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının müasir cəmiyyətdə rolu və əhəmiyyəti, müstəqil həyatda zəruri sayılan ilkin texniki və texnoloji biliklərin tətbiq edilməsi, təhlükəsizlik texnikası qaydalarına riayət etməklə, gündəlik məişətdə vacib olan texnoloji işlərin yerinə yetirilməsi və s. kimi hallar müasir dövrdə Azərbaycan dilinin terminologiyasının inkişafına səbəb olur. Kütləvi informasiya vasitələrinin çoxalması və intensivliyi, internet və kommunikasiya vasitələrinin əhatə dairəsinin genişlənməsi dildə sözlə-terminləmə prosesini aktivləşdirir. Baş verən siyasi-iqtisadi, texnoloji proseslər dilə yeni terminlərin keçməsinə zəruriləşdirir və bu səbəbdən alınma terminlərin dildə işlənməsi terminoloji leksikanın inkişafının əsas istiqamətlərindən hesab olunur. Bu baxımdan bu gün müasir Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasının nəzəri aspektlər üzrə araşdırılması vacib məsələlərdən hesab olunur. Çünki son dövrlərdə

dilimizə çoxlu sayda alınma terminlər daxil olub və olmaqdadır. Keçən əsrdə alınma terminlərin əksəriyyəti rus dilindən alınırıdısa, müasir dövrdə rus dilindən uzaqlaşma meyli güclənmiş və Avropa dillərindən termin mübadiləsinə üstünlük verilmişdir. Dilə daxil olan hər bir terminə diqqətlə yanaşmaq, eyni zamanda bu cür terminləri müəyyən standart və normalara uyğunlaşdırmaq, həm dialekt sözləri, həm də ümumişlək sözlər hesabına termin yaradıcılığı proseslərini müəyyənləşdirmək zərurəti yaranmışdır. Bununla yanaşı termin yaradıcılığı prosesində uyğunsuzluq özünü göstərir. Bu tip linqvistik proseslərin tənzimlənməsi müasir terminologiyanın əsas vəzifələrindən hesab olunmalıdır. Lakin müstəqillik illərində terminologiya ilə bağlı yazılan tədqiqat işlərində dialekt sözləri hesabına elmi terminoloji və peşə-sənət leksikasının formalaşması, ümumişlək sözlərin mənasını saxlayaraq, yaxud qismən, tam dəyişərək terminləşməsi prosesi araşdırılmamışdır. Müasir dövrdə terminlərin Avropa dillərindən birbaşa alınma prosesi üstünlük təşkil etdiyinə görə onların mənimsənilmə üsulları da fərqlənir. Bütün bunlar terminologiyada vacib məsələlərdən hesab olunur və mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektı: Tədqiqatın obyektı müasir Azərbaycan dili terminologiyasının inkişaf istiqamətləridir.

Tədqiqatın predmeti: Tədqiqatın predmeti müasir Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafına təsir edən amillər və zənginləşmə mənbələridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi müasir Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Müasir Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasında baş verən dəyişiklikləri, onların dilin leksik sistemindəki rolunu müəyyənləşdirmək;

- Dialekt sözləri hesabına terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətlərini araşdırmaq, yaranma yollarını və formalarını müəyyənləşdirmək;

- Ümumişlək sözlər hesabına yaranan terminləri struktur, leksik-semantik baxımdan araşdırmaq, eyni zamanda, onların semantik inkişafını izləmək;

- Müasir Azərbaycan dili terminologiyasının zənginləşməsində alınma terminlərin dilə daxilolma prosesini aydınlaşdırmaq, müstəqillik illərində onların inkişaf qanunauyğunluqlarını dəqiqləşdirmək;

- Alınma terminlərin yaranma mənbələrini, mənimsəmə üsullarını və müasir dildə işlənmə formalarını müəyyənləşdirmək;

- Tərcümə yolu ilə dildə yaranan terminləri mənə və struktur baxımından araşdırmaq;

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat işində müasir Azərbaycan dilində terminoloji leksikanı əks etdirən dialektoloji, izahlı, tərcümə, həmçinin çoxsaylı birdilli, eyni zamanda ikidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlərdən mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın metod və üsulları. Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq təsviri və müqayisə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətləri nəzəri aspektdə kompleks şəkildə ilk dəfə olaraq tədqiq olunmuşdur. Tədqiqat işində Azərbaycan dili terminologiyasının müasir vəziyyəti, istər milli, istərsə də alınma mənbələr əsasında bir çox elmi sahələrdə formalaşan terminlər zəngin faktlarla araşdırılmışdır. Dissertasiyada müasir dövrdə terminologiyanın inkişafında iki istiqamət - dilin daxili imkanları və alınmalar əsas götürülmüşdür. Dialekt sözləri və ümumişlək sözlər hesabına yaranan terminlər dilin daxili imkanları hesabına terminoloji leksikanın inkişafında əsas mənbə hesab edilmişdir. Bununla yanaşı, tədqiqat işində dialekt sözləri hesabına elmi terminoloji və peşə-sənət leksikasının inkişafı müxtəlif sahələr üzrə zəngin faktlarla araşdırılmışdır. Ümumişlək sözlər hesabına terminoloji leksikanın inkişafı isə ümumişlək semantika əsasında, sözlərin ümumişlək mənasını qismən və tam itirərək terminləşməsi prosesi qruplaşdırılmışdır. Eyni zamanda tədqiqat işində elmi texniki tərəqqinin müasir dövrdə terminoloji leksikanın inkişafına təsiri, alınma terminlərin mənimsənilmə formaları, tərcümə vasitəsi ilə terminoloji leksikanın inkişafı elmi sahələr üzrə sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan müddəalar. Tədqiqat işində müdafiyyə çıxarılan müddəalar aşağıdakılardır:

- Müasir Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətləri dilin daxili imkanları və alınmalar hesabına baş verir.

- Dilin daxili imkanları hesabına terminoloji leksikanın inkişafının mühüm hissəsi dialekt sözlərinə əsaslanır.

- Dilin daxili imkanları hesabına baş verən terminoloji leksikanın inkişafının digər hissəsi ümumişlək sözlər təşkil edir və bu proses son dövrlər daha da intensiv xarakter almaqla yanaşı, milli terminologiyanın inkişafına zəmin yaradır.

- Elmi texniki tərəqqi nəticəsində terminoloji leksikada alınma sözlər spesifik xüsusiyyətləri ilə milli terminlərdən fərqlənir.

- Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlər fonetik, semantik və qrammatik cəhətdən mənimsənilir. Alınma terminlərin dilin norma və prinsiplərinə uyğunlaşdırılması zərurətindən son dövrlər transkripsiya və transliterasiya ilə mənimsənilən terminlər çoxluq təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat dialekt sözləri və ümumişlək sözlər hesabına terminoloji leksikanın inkişaf prosesini, alınma terminlərin dildə işlənmə məqamları və mənimsənilmə meyarlarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı nəzəri istiqamətlərin dəqiqləşdirilməsinə zəngin faktlar verir. Tədqiqatın əsas predmeti olan Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətləri dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə yollarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Praktiki cəhətdən isə dissertasiyada araşdırılmış terminlər müxtəlif sahələrə aid çoxdilli və izahlı lüğətlərdə, eləcə də Azərbaycan dili terminologiyası ilə xarici dil terminologiyasının müqayisəsini əhatə edən hər hansı metodik vəsaitin, lüğətlərin hazırlanmasında, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin dəqiqləşdirilməsində, terminologiya və leksikologiyaya aid dərsliklərin, eləcə də metodik vəsaitlərin yazılmasında istifadə oluna bilər. Həmçinin tədqiqat işi Azərbaycan dilində internet resurslarının, elektron və interaktiv dərsliklərin yaradılmasında da lazım ola bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Terminologiya şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi məcmuələrdə nəşr olunmuş məqalələrdə, eləcə də beynəlxalq simpozium və konfranslardakı məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, predmet və obyekt göstərilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti açıqlanır, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim olunur, tədqiqatın metod və mənbələri, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslində *“Müasir Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın daxili imkanlar hesabına inkişafı”* adlanır. Bu fəslin *“Müasir Azərbaycan ədəbi dilində terminologiyasının inkişafı və tədqiqi”* adlanan birinci yarım fəslində elmi-texniki tərəqqinin nəticəsi kimi terminlərin

müxtəlif sahələr üzrə inkişafı araşdırılır və terminoloji leksika ilə bağlı tədqiqatlar təhlil edilir.

Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi mürəkkəb bir proses olaraq davam edir. Elmi terminologiyanın müxtəlif dillərdə inkişafı onların dünya sivilizasiyasına qovuşması prosesinin nəticəsidir. Terminlər elmi-texniki kommunikasiya, müxtəlif elmi-texniki kəşflər prosesində yaranır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə ictimai-siyasi dəyişikliklərlə bağlı dilin leksik sistemində terminlərin sayının artması zəruriləşir. Məhz buna görə də terminoloji leksikanın inkişaf sürəti ümumi leksikanın inkişafını hazırda qabaqlayır. Belə ki, bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı iqtisadi-siyasi terminologiyaya aid dilimizin lüğət tərkibinə yeni-yeni terminlər daxil olmuşdur. Bu sahədə işlənən terminlərin böyük qismi ana dilində işlənən sözlərdir: *borc, gəlir, bazar, xidmət, iştirakçı və s.* Ancaq bununla yanaşı iqtisadi sahədə kalka yolu ilə yaradılan terminlər də üstünlük təşkil edir. Məsələn, *səhmdar, sifarişçi, ödəmə və s.* Bu sahədə aparılan linqvistik təhlillərə əsasən deyə bilərik ki, Avropa dillərindən alınan terminlərin əksəriyyəti beynəlxalq səciyyə daşımaqla yanaşı, mənbə dildə olduğu kimi işlənir: *bank, audit, dividend* və s.

Eləcə də, iqtisadi, sosial, mədəni və digər sahələrdə olduğu kimi elm və təhsil sahəsində də mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Aeronaviqasiya təminatı, meteorologiya, radiomübadilə, hava gəmiləri və aeroport avadanlıqları ilə bağlı xeyli sayda dilə terminlər daxil olmuşdur. Bu sahədə üstünlüyü tərcümə yolu ilə alınan terminlər təşkil edir. Bu zaman aviasiya terminlərinin rus, fransız və türk dillərinə tərcümə təcrübəsindən istifadə edilmişdir. Bu sahədə tərcümə vasitəsilə alınma terminlər üstünlük təşkil etdiyinə görə mürəkkəb söz birləşməsi şəklində terminlər çoxluq təşkil edir. Məsələn: *hava gəmisinin mühərriki, mövqeyi təyinetmə vasitəsi, yardımçı hava gəmisini, orta yükləmə əmsali, təsir zonasının orta radiusu*; I növ təyini söz birləşməsi şəklində: *əsas reys, şüa mərkəzi, şəffaf buz, zolaqlı filtr*; II növ təyini söz birləşməsi şəklində: *qum boranı, çarter daşıyıcısı, işıq üfütü və s.* III növ təyini söz birləşməsi şəklində: *şüanın zəifləməsi, şüanın eni*; Alınma terminlərə bütün elmi sahələrdə olduğu kimi aviasiya sahəsində də rast gəlinir. Məsələn, *eleron, kontur, xorda, klirens, demodulyator, deinterleerer, deskrebler* və s. Aparılan linqvistik təhlillərə əsasən, bu sahədə abreviatura şəkilli terminlər digər elmi sahələrə nisbətən daha çoxdur. Məsələn: *ATIS-radioyayım məlumatı, HHX-marşrutun indeksi, ATN-istiqamət göstəricisi, CAT, CAS*;

Elm və texniki kəşflərin çoxluğu alınma terminlərin yaranmasına səbəb olur. Son illər kompüter və texnologiya sahələrinin inkişafı ilə

əlaqədar terminologiyada yüzlərlə anlayış, məfhum yaranmışdır. Bu məfhumları ifadə edən terminlərin bir çoxu başqa dildə necə işlənirsə, eləcə də alınıb işlədilir. Məs.: *internet, instaqram, ZIP, dog tag, disk, adapter, 3G, tester, spam, modem, assembler, sensor, brandmauer, banner, aplet*; Bir qrup alınma terminlər isə transkripsiya olunaraq mənbə dildəki formasını itirərək fonetik dəyişikliyə məruz qalırlar: *vəb-sayt, tyutor, stəndap, login, qap, keş, tvip, eqosörfinq, iterasiya və s.* Bu prosesin mahiyyəti haqqında A.Qurbanov yazır: “Tədqiqatlar, elmi nəticələr də sübut edir ki, fonetik transkripsiyadan məharətlə istifadə olunması hər bir dilin incəliyi ilə eşidilməsinə, duyulmasına və qavranılmasına kömək edir¹. Linqvistik təhlillərə əsasən, son dövrlər alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesində transkripsiya və transliterasiya ən çox müraciət olunan vasitələrdir.

Müxtəlif sahə terminologiyaları uzun illər dilçilər tərəfindən geniş şəkildə araşdırılmışdır. Bu baxımdan ictimai-siyasi, dilçilik, fəlsəfə, ədəbiyyat, riyaziyyat, fizika, musiqi, iqtisadiyyat, hərbi, inşaat, telekommunikasiya, hüquq, kimya, aviasiya terminlərinin linqvistik təhlilləri, inkişafı, yaranma yolları, mənbələri və üsulları ilə bağlı tədqiqatlar diqqət cəlb edir². Terminşünaslığın elmi-nəzəri məsələlərinə dair doktorluq və namizədlik dissertasiyaları, elmin müasir səviyyəsini əks etdirən dəyərli araşdırmalar və təkliflər bu elm sahəsinin böyük perspektivlərə malik olmasını, onun ayrı-ayrı problemlərinə dair tədqiqatların

---

¹ Qurbanov A. Ümumi dilçilik II cild. Bakı, Maarif, 1993. s.447

² Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973.186 s. Məmmədli N.B. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlər. Filol. elm. dok. ... dis. Bakı, 2000.292 s. Quliyeva S.M. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Bakı, 2003. Abdullayeva İ.Z. Azərbaycan dilində musiqişünaslıq terminlərinin leksik-semantik struktur təhlili. Filol. elm. nam. ... dis. Novruzova S.İ. Ön şəkildə rus-internasional terminlərin Azərbaycan dilinə verilməsi yolları. Filol. elm. nam. ... dis. Hüseynova N.C. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi.(1920-1990-cı illər) Bakı, Nurlan, 2008. 139 s. Ağalarov A.M. Müasir Azərbaycan dilində iqtisadiyyat terminlərinin leksik-semantik və struktur təhlili. Filol. elm. nam. ... dis. Bakı, 2000. Cəfərova A.S. Azərbaycan xalq təbabəti terminləri. Filol. elm. nam. ... dis. Bakı, 1994, 135 s. Hacıyeva İ.H. Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyası. Filol. elm. nam. ... dis. Bakı, 1977. 151s. Hacıyeva M.H. Azərbaycan dilində hüquq terminlərinin linqvistik təhlili. Filol. elm. nam. ... dis. Bakı, 2008. 137s. Həsənova Ə.X. Azərbaycan kənd təsərrüfatı terminologiyasının nəzəri əsasları. Filol. elm. dok. ... dis. Bakı, 1994. 263 s. Xəlilova T.Ə. Azərbaycan dilində inşaat terminlərinin linqvistik təhlili. Filol. elm. nam. ... dis. Bakı, 2006. 158 s. İsmayılova M.A. Azərbaycan dilində terminlərin linqvistik təhlili. Bakı, Ozan, 2006, 268 s. Qasimov İ.Z. Azərbaycan dilində hərbi leksika.(təşəkkülü, inkişafı və sabitləşməsi) Filol. elm. dok. ... dis. Bakı, 2002.302 s. Mirzəyev H.A. Azərbaycan dilində kargüzərlik terminləri. Fil. elm.nam.diss. Bakı, 2001.134 s.

aparılmasına ehtiyac olduğunu bir daha sübut edir. Müasir Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasının inkişaf istiqamətləri dilin daxili imkanları, eləcə də alınmalar olmaqla iki yerə bölünür. S.A.Sadıqova Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasını yalnız termin kimi işlənənlər və həm ümumişlək söz, həm də termin kimi işlənənlər olmaqla iki qrupa ayırır¹. Demək, Azərbaycan dilində terminoloji leksikanı aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Həm ümumişlək, həm termin kimi işlənən sözlər: *tələbat, uyğunlaşma, yüklənmə, yükləyici*; 2.Yalnız termin kimi işlənən sözlər: *admin, adarme, autizm, diling, domen, sloqan*; a. Bir neçə sahə üzrə xüsusiləşmiş terminlər: *relaksasiya, qroteks, fiksiya, breyk, kasting*; b. Yalnız bir sahə üzrə xüsusiləşmiş terminlər: *ağdiş, aqreqat, bayt, baybek, kiker, printer, aplet, tvip*; c. Müəyyən elmi sahə üzrə bir neçə mənə ifadə edən terminlər: *rekvizisiya, rekuperasiya, reqres, adapter, diler, banner, deqradasiya, diskont, integrator, kart*;

I fəslin ikinci yarımfəslə "Dialekt sözləri hesabına elmi terminoloji leksikanın inkişafı" adlanır. İctimai-tarixi inkişaf prosesinin nəticəsi olan dialektizmlər ədəbi dilin inkişafında rol oynamaqla yanaşı, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf edib formalaşmasında əsas mənbədir. M.İslamov yazır: "Dialekt və şivələr elə bir zəngin xəzinədir ki, termin yaradıcılığında ondan həmişə, hər zaman istifadə etmək mümkündür"². B.Əhmədov yazır: "Qədim abidələrin, ədəbi və elmi mənbələrin, canlı şivələrin sözlərinin başqa türk dilləri, onların abidələri, şivələri ilə tutuşdurmaq, tarixi müqayisəli metodun bütün imkanlarından istifadə dilçiliyimizə böyük uğurlar gətirə bilər."³ Göründüyü kimi, dialekt sözlərinin terminləşmə prosesi keçən əsrin 30-cu illərindən Azərbaycan dilinin terminologiyasının müxtəlif sahələrini əhatə etmişdir. Bu hadisə günümüzdə qədər davam edir. Terminləşmə nəticəsində dialekt sözləri məhdud məhəlli xarakterli sözdən elmi səciyyəli termin səviyyəsinə yüksəlir. S.Sadıqova yazır: "Termin yaradılan zaman dialekt və şivələrdə termini daha dəqiq, konkret ifadə edən sözlərə üstünlük verilməlidir. Anlayışın ifadəsi üçün müxtəlif sözlərdən yalnız məfhumun mənasını düzgün, tam şəkildə ifadə edəni seçilməlidir"⁴. Beləliklə, terminoloji işdə hər hansı anlayış deyil, yalnız müəyyən terminlə ifadə edilən, elm və texnikanın müvafiq sahəsinə daxil olan anlayış əsas

¹ Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 2011. s.117

² İslamov M. Termin yaradıcılığında dialektlər əsas mənbələrdən biri kimi. Bakı, ADU, 1998. s.39

³ Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində fonno-semantik söz yaradıcılığı. Bakı, BU, 1994, s.71-72

⁴ Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 2011, s.114

götürülür. Həmçinin dialekt sözlərini ədəbi dildə işlədərkən onu dilin fonetik quruluşuna uyğunlaşdırmaq lazımdır. Çünki ədəbi dildə variantlar məqbul sayılmır və məfhum bir terminlə ifadə edilməlidir. Məsələn, sözdə *c>ş* əvəzlənməsi; *C* səsinin *ş* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən Qərb və Şimal dialekt və şivələrinə aiddir. *Qirtiş* sözü İmişlidə “ot, yaz otu” deməkdir. Sözü *qirtic* variantı “Botanika lüğəti”ndə eyni mənada termindir. Və ya sözdə *u>i* əvəzlənməsi; *I* səsinin *u* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi, əsasən, Şərq və Cənub dialekt və şivələrinə aiddir. Məsələn, *gecəquşu* sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə iki mənada qeyd olunur: zoologiya termini kimi “yarasa, yəni gündüzlər yatıb gecələr ov edən, siçana oxşar geniş pərdəqanlı heyvan” və məcazi mənada “cəhalətpərəstlik, maarif düşməni simvolu”. Sözü *gecequşi* variantı Cəlilabadda, *gecəquşu* variantı isə Cəbrayılda *yarasa* mənasında işlənir.

Dialekt və şivələrdə növ, ad və digər anlayışları bildirən sözlər ümumiləşdirici anlayışları bildirən sözlərə nisbətən çoxluq təşkil edir. M.Şirəliyev yazır: “...Dialekt və şivələrdə növ anlayışını bildirən sözlər daha çox yayılmışdır. Ədəbi dildə təbiət hadisələrinin, kənd təsərrüfatı alətlərinin, ya da heyvanların yaşlarına, rənglərinə və yerləşlərinə görə ümumi adları varsa, dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində bunların növlərinin, hissələrinin adları bütün təfərrüatı ilə verilmişdir”¹. Terminləşən dialekt sözlərini leksik mənə baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Növ bildirən termin səciyyəli sözlər: *abasbeyi, bağtamil, külmə*;
2. Alət, ləvazimat adı bildirən termin səciyyəli sözlər: *karkar, dınt, dişə, bəngi*;
3. Bitki, dərman otu adı bildirən termin səciyyəli sözlər: *dəmirqara, bat-bat, karvanqıran, çayotu*;
4. Xəstəlik adları bildirən termin səciyyəli sözlər: *xora, ala, ağırlıq, qılbaş, sil, cələ, yaman*;
5. Metal adı bildirən termin səciyyəli sözlər: *silsilə, təkbənd, küfə, hel*;
6. Mal-qara adı bildirən termin səciyyəli sözlər: *baytal, bozax*;
7. Xalça növləri adı bildirən termin səciyyəli sözlər: *bəçəgöl, dəmirçilər, mərəzə*;
8. Musiqi alətləri adı bildirən termin səciyyəli sözlər: *cürə, burbuğ*;

Dilin lüğət tərkibinə nəzər salsaq görürük ki, hal-hazırda elmi terminoloji leksikada çoxlu sayda dialekt sözlərinin terminləşməsinə rast gəlinir. *Geologiya, iqtisadiyyat, tibb, botanika, zoologiya, musiqi, idman, memarlıq, torpaqşünaslıq, heyvandarlıq* elm sahələrində bu proses özünü qabarıq şəkildə göstərir. Bu dialekt sözlərinin bir qismi mənasını saxlamaqla, digər qrupu isə mənasını dəyişərək müəyyən elmi sahədə

¹ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1961, s.331

xüsusiləşərək terminləşmişdir. Məsələn, *ağlay* dialekt sözü Bakıda “tikinti üçün istifadə edilən çox möhkəm daş” mənasında işlənir. Memarlıq sahəsində də *ağlay* sözü “tikintidə istifadə edilən möhkəm xüsusi daş növü” kimi anlaşılır. Qədim türk sözü olan *ağlay* əvvəllər də tikinti sahəsi ilə bağlı mənə ifadə etmişdir. Belə ki, *ağlay* “Türk ləhcələrinin sözlüyü” lüğətində “dam örtüyü” mənasında qeyd olunur. Göründüyü kimi, bu dialekt sözün semantikasını daş növünü bildirir və eyni anlamda da elmi sahədə xüsusi mənə ifadə edən termdir. Yaxud da geologiyada *daban* sözü “layı altından məhdudlaşdıran səth” (layın stratigrafik aşağı səthi) və “dağ-mədən işlərində faydalı qazıntı (damar, filiz yatağı) layının altında yatan “boş süxur” mənasında işlənir. *Daban* sözünün maraqlı semantik tutumu var və dialektlərdə bu sözə bir çox mənələrdə rast gəlinir: Qazaxda “dəyirmanın işini nizamlayan dəmir hissə”, Şamaxıda “tütün bitkisinin kökə yaxın yarpaqları”, Kürdəmirdə “qapını çərçivəyə birləşdirən oxuqlar (qarı bu oxuqlar üzərində fırlanır)”. Sözün etimologiyasına nəzər salsaq, hələ qədim zamanlarda sözün “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə *ta:ban* // *daban* // *taba:n* // *taban* variantları “daban, iz”, “tir” eyni zamanda “metal hissə” mənələrində verilmişdir. Müasir ədəbi dildə *daban* sözü ayağın dal hissəsinə deyilir. Yuxarıda qeyd olunan mənələrlə *daban* sözünün terminoloji mənasının funksiya baxımından yaxınlığı var və bu yaxınlıq əsasında o, elmi sahədə terminləşmişdir. Göründüyü kimi, söz semantik mənə dəyişməsi nəticəsində yeni terminoloji vahidə çevrilmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan dilində terminlərin formalaşması prosesində dialekt və şivələrdən mənbə kimi istifadə olunmuşdur. Bu terminlərin əksəriyyəti ümumtürk mənşəlidir və bu səbəbdən onların böyük qismi qədim dövrlə bağlıdır. Nümunələrdən də aydın olur ki, dialekt sözləri hesabına terminologiyanın zənginləşməsi prosesi müxtəlif istiqamətlər üzrə baş verir. Belə ki, bəzi dialekt sözləri əvvəlki mənasını dəyişmədən, digərləri isə qismən dəyişərək xüsusiləşmişdir.

I fəslin üçüncü yarımfəslə “*Dialekt sözləri hesabına peşə-sənət leksikasının inkişafı*” adlanır. Cəmiyyətin inkişafı və müəyyən sosial qrupların formalaşması nəticəsində peşə və sənət leksikası yaranmışdır. Peşə-sənət sözləri qədim tarixə malikdir və məhz buna görə dilin tarixi inkişafı bu sözlərdə daha aydın nəzərə çarpır. Görünür, bu səbəbdəndir ki, peşə-sənət sözləri leksikasında dialekt sözlərinə daha çox rast gəlinir və onlar ayrı-ayrı peşə və ixtisas sahələrinə aid olmaqla müxtəlif əşya, anlayış və ya iş prosesində istifadə olunan alət və ləvazimatları çox dəqiq, konkret izah etməklə yanaşı maddi mədəniyyət, məişət, gündəlik həyat ilə bağlı

anlayışları ifadə edirlər. Bu tip sözlər başqa elm sahələrinə nisbətən xalq təbabəti sahəsində sayca üstünlük təşkil edir. A.Cəfərova yazır: “Xalq təbabəti terminləri işlənmə dairəsinə görə iki cəhətdən diqqəti cəlb edir: onların bir qismi yalnız xalq təbabətində işlənir və bu sözlərdən müasir dialekt və şivələrimizdə fəal şəkildə istifadə olunur”¹. Bu baxımdan, xalq təbabətində işlənmə dairəsi geniş olan terminlərdən biri olan *ağırrix* sözünün semantik tutumu maraqlıdır. Bu söz qərb dialektində göz xəstəliyinin adıdır və “Tibbi terminoloji lüğət”də “göz xəstəliyi” kimi qeyd olunub. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə sözün “xəstə, sağlam olmayan”, V.V.Radlovun “Türk ləhcələrinin sözlüyü”ndə isə Azərbaycan bölgələrində işlək olan “ağırılıq, çəki”, “yorgunluq” mənaları diqqət çəkir. Semantik baxımdan sözün hələ qədim zamanlarda xalq dilində “xəstəlik” anlamında işlək olması faktı ortaya çıxır:

*Ağırılığım-uğurluğum odlara,
Yazda mənlə hoppanmayan yadlara.*

Göründüyü kimi, *ağırrix* sözü ilkin mənasını qorumaqla müasir dildə elmi terminoloji leksikada yer almışdır.

Dialektlər *heyvandarlıq, xalçaçılıq, əkinçilik, bağçılıq, arıçılıq* və s. sahələrə aid termin səciyyəli sözlərlə zəngindir. Xalçaçılıq sahəsi xalqın qədim tarixi ilə bağlı olduğu üçün bu sahədə xeyli sayda dialekt sözlərinə rast gəlinir. Bu tip sözləri semantik baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Xalçaçılıq sahəsi ilə bağlı alət və vasitələrin adları: *pazlı, qırılıq //qırxıkkirki // kirkit, lavaşa*; 2. Xalçaçılıq sahəsində istifadə olunan ip növlərinin adları: *arqac, saçaq, əlçim*; 3. Xalça növlərini bildirən adlar: *xalı, mərazə, nəlbəkiçül*; 4. Palaz növləri adları: *gördin, pənbə, geyvət*; 5. Naxış adları: *göl, xətt* və s.

Son illər Azərbaycan ipəyinə, kəlağayısına maraq və önəm daha da artmış, ölkəni xaricdə təmsil edən əsas atributlar sırasında yer almışdır. İpək parça istehsalı ilə bağlı dialektlərdə rast gəlinən sözləri leksik-semantik baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Yaylıq adları: *çuqqu, dümarə, dümbüz, heyrət, kolxana, alınığ*; 2. İpək parça adları: *ay-yıldız, darayı, dəhrəburnu, gecə-gündüz, gəngədur, hor-horu, iynəbatmaz, küçəmanadargəlidir*; 3. Barama növləri və istehsalı ilə bağlı sözlər: *basna, qarayuxu, qaratulux,bəç*; 4. İpəkçilikdə istifadə olunan alət adları: *dümdümə, əlgi, heşi*;

Kənd təsərrüfatı dilin xəlqi, spesifik xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən məşğuliyyət sahəsidir. Q.İ.Blinovaya yazır: “Peşə-sənət

¹ Cəfərova A.S. Azərbaycan xalq təbabəti terminləri. Filol. elm. nam. ... dis. Bakı, 1994, s.25

leksikasının əsas xüsusiyyətindən biri odur ki, bu leksika dialekt və şivələrdən əsaslı surətdə bəhrələnir. Vaxtilə xalq dilində ayrı-ayrı dialekt və şivələrində işlənən yüzlərcə söz zaman keçdikcə xüsusişərək, kənd təsərrüfatının spesifik terminləri kimi formalaşmışdır¹. Məsələn, *baytal* sözü heyvandarlıq termini kimi “ılxıçı, mal həkimi, baytar” deməkdir. Qubada bu söz “ikiyaşlı madyan” mənasında işlənir. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə sözə “madyan, ikiyaşlı madyan” kimi rast gəlinir. “Türk ləhcələrinin sözlüyü” lüğətində sözün *baytasın* forması “balaca madyan” anlamında qeyd olunub. Söz qədim türk sözü kimi ilkin semantik yükünü saxlamaqla yanaşı, bu gün heyvandarlıq sahəsində termin kimi işlənir. Beləliklə, aydın olur ki, terminologiyada geniş yayılmış, daha çox istifadə olunan üsul dilin öz sözlərinin terminə çevrilməsidir. Bu üsul *terminləşmə* (transpozisiya) adlandır. E.M.Qalkina-Fedoruk yazır: “Biz o sözü termin adlandırırıq ki, ona elm, texnika və incəsənət sahəsində tam şəkildə müəyyənlanmış hər hansı bir anlayış müvafiq gəlir”². Terminləşmə prosesində dildə işlənən söz elmi anlayışı ifadə edən termin funksiyasını qazanır. Bu proses hər bir halda sözyaratma qanunlarına və dilin qrammatikasına uyğun formada tənzimlənməlidir. Bu yarımşəhildə aparılan təhlillərə əsasən aydın olur ki, Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi məkanın uyğunluğu burada kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin inkişafına zəmin yaradır. Məhz bu səbəbdən, heyvandarlığa aid terminologiyanın zənginləşməsində Qazax, Qarabağ və ya ümumilikdə qərb dialekti, bağçılığa aid terminologiyada Quba dialekti, balıqçılığa aid terminologiyada cənub dialekti, neft və qaz ilə bağlı terminologiyada Bakı, Abşeron dialektləri, ipəkçiliyə aid terminologiyada Şəki dialekti zəngin mənbə sayıla bilər.

II fəsil “*Ümumişlək sözlər hesabına terminoloji leksikanın inkişafı*” adlanır. Bu fəslin “*Ümumişlək semantika əsasında terminləşmə prosesi*” adlı birinci yarımşəhildə müxtəlif elm sahələrində ümumişlək sözlər hesabına termin yaradıcılığı prosesi araşdırılmışdır. Milli dil əsasında termin yaradıcılığı daim aktual məsələlərdən biri olmuşdur. Bu barədə M.Qasımov yazır: “Elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl ana dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək lazımdır”³. Çünki ana dilinin saflığı, xəlqiliyi əsas prinsip hesab

¹ Блинова, О. И. Термин и его мотивированность // Терминология и культура речи. М.: Наука. 1981. 28–37. s.35

² Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык. Лексикология, фонетика, морфология. Учебное пособие. «Либроком» 2015 г. с.117

³ Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973. s.114

edilməli və onun həlledici rolu nəzərə alınmalıdır. S.Sadıqova bu prosesi iki istiqamətdə qruplaşdırır: “1.Ümumişlək söz heç bir dəyişikliyə uğramadan terminoloji leksikada termin kimi işlənir; 2. Ümumişlək söz qrafik və morfoloji cəhətdən dəyişiklik edilərək, ya da ümumişlək söz başqa sözə qoşularaq yeni terminoloji anlayışı ifadə edir”¹. Müasir dövrdə yeni terminlərin formalaşmasında dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər üstünlük təşkil edir və bu prosesə müxtəlif elm sahələrində rast gəlinir: *informatika sahəsində*- cavab, daxiletmə, xidmət, imkan, ünvan, böcək; *logistika sahəsində*-yığma, tələb, növbə, qutu, qalıq, azalma, tullantı, tutqac; *iqtisadiyyat sahəsində*-enmə, gəlir, bölmə, məhsul, ödəmə, izləmə, işəsalma; *tibb sahəsində*- ağızcıq, başcıq, bığcıq, boğulma, cücərmə, çürümə; *politologiya sahəsində*- birlik, seçki, seçici, işğal; *texnikada* -rəqqas, yeyilmə, üfürmə, tərəzi, tüstü; *nəqliyyat sahəsində*- açar, damcı, dilçə, səpinti, sıçrayış; Qeyd olunan sözlər terminləşərkən əvvəlki mənə əlaqələrini itirirərək terminə xas xüsusiyyətləri özündə əks etdirmiş olur. R.A.Budaqov yazır: “Hərçənd “polisemiya” ən müxtəlif müasir dillərin leksikasına daxil olmuşdur, ancaq terminlər sistemində polisemiya, adətən, yox edilir. Termin monosemiyaya can atır, hər bir elmi terminin, adətən, möhkəm müəyyən edilmiş bir mənası olur”². Məsələn, *boşanma* sözü ümumişlək söz kimi “boşanmaq-ərindən ayrılmaq” mənalarını verir. *Hüquq termini* kimi “nikahın ləğv edilməsi nəticəsində kəbin birliyinin dayandırılması” prosesini təyin edir. Ümumişlək söz kimi feil, termin kimi isə isim funksiyasındadır. Ümumişlək olan və daha sonradan terminləşmiş söz fərqli nitq hissələridir. Çoxmənalı sözlər isə bir qayda olaraq eyni nitq hissəsinə aid olurlar. Bundan əlavə, çoxmənalı sözün yaranmasında məcazlaşma mühüm rol oynayır ki, qeyd olunmuş nümunədə məcazlaşma hadisəsinə rast gəlinmir.

Ümumişlək söz yeni mənə qazanaraq hər hansı sahədə terminləşdikdə semantik cəhətdən yenidən qurulur. A.A.Potebnaya yazır: “Sözün leksik mənasında olan ən xırda dəyişiklik sözün mahiyyəti üçün böyük anlam kəsb edir”³. İstər hər hansı bir sözün, istərsə də terminin yaranması prosesində söz, mənə və anlayış məsələsi vacib məqamlardandır. Termin yaradıcılığı üçün əsas zəmin anlayışın yaranmasıdır. Anlayışın təkmilləşdirilməsi üçün mühüm vasitə anlayışın digər anlayışlarla münasibətidir. Ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesi haqqında A.Bəşirova yazır: “Söz heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan yeni məzmunun ifadəsinə

¹ Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 2011, s.115

² Budaqov R.A Dilçiliyə dair öçerklər. Bakı, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1956. s.33

³ Потебня А. А. Мысль и язык. Киев: СИНТО, 1993. с.110

xidmət edir; 2. Sözü quruluşunda müəyyən dəyişiklik aparılır, ya da ki, söz digər bir sözə qoşulur və tamamilə yeni bir məfhumu bildirir”¹. Məsələn, *sifariş* sözü bir şeyi hazırlamağı, yerinə yetirməyi və ya gətirməyi tapşırma, israrlama mənalarında işlənir. Bu söz *logistika* sahəsində xüsusi mənə qazanaraq “çatdırılma müddəti, çeşidi, ödəniş məbləğinin göstərilməsi ilə müəyyən malın və ya xidmətin təchiz edilməsi məqsədilə alıcının satıcıya verdiyi təklif” mənəli termini ifadə edir. Bu termin vasitəsilə dilimizdə bir sıra yeni terminlər yaranmışdır: *sifariş miqdarı*, *sifariş tezliyi*, *sifariş tələbi*, *sifariş nöqtəsi*; Bu halda *sifariş* sözü mənəca başqa leksik vahidlərlə birləşərək işlədilməsi onların mənə birliyini pozmur. Bu tip ümumişlək sözlər terminləşən zaman yeni vahidə çevrilsə də mənəsini qoruyub saxlayırlar. Belə ki, söz işləndiyi zaman mahiyyətə dəyişirsə, o, yeni vahid kimi qəbul oluna bilər. Beləcə, ümumişlək sözü mənəsində əmələ gələn dəyişiklik onu başqa sözə-xüsusi mənəli termin sözə çevirir.

İkinci yarımfəsil “*Ümumişlək sözlərin mənəsini qismən itirərək terminləşməsi prosesi*” adlanır. Terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətlərindən biri də ümumişlək sözlərin mənə genişlənməsi nəticəsində əvvəlki mənəsini qismən itirərək müəyyən sahə üzrə xüsusişməsi prosesidir. Sözü mənəsinin inkişafında əsas səbəblərdən biri zəruriyyətdir. İkinci bir hal yeni yaranmış anlayış və ya məfhumdur. Məsələn, *tələ* sözü vəhşi və ov heyvanlarını və ya quşları, eləcə də siçan və s. tutmaq üçün cürbəcür qurğu deməkdir. İdmanda isə – “rəqibin adı daşın damkaya çevriləcəyi anda ələ keçirmək üçün üç damanın düzülüşü” deməkdir². Nümunədən görüldüyü kimi, hər hansı daxili və ya xarici oxşarlıq əsasında anlayışlar arasında əlaqənin olması mənənin genişlənməsinə səbəb ola bilər. Yeni mənəların yaranma üsullarından biri də psixoloji və məntiqi konsepsiyadır. İ.O.Məmmədov mənə genişlənmə hadisəsini belə izah edir: “Mənəca genişlənmə zamanı söz əvvəlki mənəsini itirir, ancaq həmin mənə ilə bağlı, əlaqəli yeni mənə bildirməyə başlayır”³. Beləliklə, mənə genişlənməsi dəyərəkən, dildəki sözlərin geniş mənədə işlədilməsi nəticəsində baş verən semantik hadisə nəzərdə tutulur.

Ümumişlək sözlər hesabına terminoloji leksikanın inkişafı semantik hadisədir. Bəzi hallarda müxtəlif anlayış və ya onların əlamətləri oxşar xüsusiyyətlərinə görə eyni səs kompleksi ilə ifadə edilir. Bu o deməkdir ki,

¹ Bəşirova A. Məişət sözlərinin elmi-texniki terminlərə çevrilməsi. Terminologiya məsələləri. Bakı, 1984. s.58-62.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, III cild, 2006, s.303

³ Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semasiologiyasına giriş. Bakı, 1988. s.67

hər hansı bir əşyanın başqa bir əşya ilə oxşar əlamətləri müşahidə edildikdə yeni anlayış əvvəlki anlayışın ifadə etdiyi səs kompleksi ilə adlandırılır. Məsələn: *partlayış, səs, ton* kimi sözlər bu qəbildəndir. *Partlayış* sözü ümumişlək söz kimi partlama işi, partlama deməkdir. *Fəlsəfə* sahəsində “hər hansı bir hadisənin, antaqonistik ziddiyyət əsasında köhnə keyfiyyətdən yeni keyfiyyətə sıçrayışvari keçməsi formalarından biri”, *dilçilik* sahəsində isə “səsləri tələffüz edərkən qapanmış nitq üzvlərinin aralanması nəticəsində hava axınının ani olaraq çıxması” mənalarında termdir¹. Göründüyü kimi, söz hər iki elm sahəsində oxşar mənalar əsasında xüsusiləşərək terminləşmişdir.

Üçüncü yarımfəsil “*Ümumişlək sözlərin mənasını tam itirərək terminləşməsi prosesi*” adlanır. Sözlərin semantik və leksik baxımdan inkişafı çoxşaxəli və mürəkkəb prosesdir. Məna dəyişməsi əsasında terminləşmənin digər növü sözlərin əvvəlki mənasından tamamilə uzaqlaşaraq müəyyən sahə üzrə tam fərqli xüsusi məna daşması prosesidir. Bu prosesi məna artma və məna keçmə proseslərinin vəhdəti kimi adlandırmaq olar. “Mənaca artma məna variantına malik olan sözlərin dilin inkişafı boyu əvvəlki məna variantını saxlamaqla yeni məna variantları qazanmasıdır”². Deməli, mənaca keçmə prosesində isə sözün əvvəlki mənası ilə əlaqələri tam itir və söz tamamilə yeni məna qazanır. Məna dəyişməsi əsasında terminləşmə prosesində sözün ümumişlək mənası demək olar ki itir. Söz əvvəlki mənasından tamamilə uzaqlaşır, yeni yaranmış məna ilə əvvəlki məna arasında heç bir əlaqə olmur. Məsələn, *balıq* sözü qəlsəmə ilə tənəffüs edən, temperaturu dəyişən, üzgəclə hərəkət edən su heyvanının adını bildirir. *Maliyyə termini* kimi isə tam fərqli mənada “səhm buraxılışı üçün ilkin prospekt” kimi işlənir. Göründüyü kimi, *balıq* sözü terminləşərkən əvvəlki mənasını tam itirir və maliyyə sahəsində yeni fərqli məna qazanır. “Bu kimi hallarda ümumi ədəbi dilə məxsus sözdən əmələ gəlmiş termin öz mənbəyinə qarşı xüsusi omonimə çevrilir”³. Bu prosesi M.Qasımov mənənin xüsusiləşməsi kimi izah edir: “Bu və ya digər söz yeni məcazi mənada intensiv surətdə işlənməyə başladığıda onun əvvəlki mənası bəzən arxa plana keçir, daha doğrusu, sözün mənasının xüsusiləşməsi prosesi baş verir”⁴. Deməli, təkcə bu halda mənənin keçməsi

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti III cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006. s.579.

² Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. М.: Наука, 1977, с.68.

³ Bəşirova A. Məişət sözlərinin elmi-texniki terminlərə çevrilməsi. Terminologiya məsələləri. Bakı, 1984. s.58-62.

⁴ Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973. s.124

və dəyişməsi deyil, eləcə də, mənanın müəyyən sahə üzrə xüsusiləşməsi prosesi baş vermişdir. R.A.Budaqov yazır: “Bir sıra hallarda elə olur ki, ümumi ədəbi sözə texniki cəhətdən məna verərkən o daha çox xüsusi məna kəsb edir və özünün birinci mənbəyindən uzaqlaşır”¹.

Ümumişlək söz terminləşərkən əvvəlki mənasını itirərək yeni məna qazanması əslində omonimiya hadisəsidir. S.Sadıqova semantik üsulla yaranan terminləri iki istiqamətdə qruplaşdırır: “1. Ümumişlək məna daşıyan sözün məna cəhətdən genişlənilib termin mənası ifadə etməsi; 2. Terminlərin özünün semantik cəhətdən genişlənilib daha yeni elmi-texniki terminoloji məna ifadə etməsi;”² Deməli, ümumişlək leksika ilə terminoloji leksikanı qarşılıqlı müqayisə etdikdə aydın olur ki, *omonimiya hadisəsi* iki səviyyədə baş verir: *ümumişlək qatla terminoloji qat arasında və yalnız terminoloji qatda*;

Dördüncü yarımfəsil “*Terminologiyada transpozisionallaşma prosesi*” adlanır. Sözlər tarixi inkişaf nəticəsində dəyişir, yeni əlavə mənalar qazanır. Müasir dövrdə termin yaradıcılığı üsullarından biri də terminin yeni mənalar qazanaraq terminləşməsidir. Bu prosesdə həm ümumişlək sözlər, həm də terminlər terminləşir. Ümumişlək söz terminləşərək semantik cəhətdən dəyişir və əvvəlki məna ilə əlaqəsini kəsir. Bu zaman omonimlik yaranır. Əvvəlki mənasını qoruyub saxlayaraq terminoloji leksikada xüsusiləşən sözlərdə çoxmənalılıq əlaqəsi daha çox hiss olunur. Əvvəlki mənasından tamamilə uzaqlaşan ümumişlək sözlərin terminləşmə prosesində isə omonimlik prosesi nəzərə çarpır. Çünki çoxmənalılığın sonu omonimlik prosesidir. “Söz terminə keçəndə öz mənbəyindən assosiativ əlaqəsini kəsir, müəyyən elm sahəsinə keçir”³. Qeyd olunan hal- transterminləşmə xalçaçılıq leksikasında iki səviyyədə baş verir: *əvvəlki mənasını qoruyaraq və əvvəlki mənasından fərqlənərək*. Ümumişlək söz kimi boş yer, boş sahə mənasında işlənən *boşluq* sözü xalçaçılıq sahəsi üzrə xalçanın boş toxunması anlamında işlənir. Eyni söz *anatomiyada* fərqli “bədəndə, ayrı-ayrı üzvlərin yerləşdiyi yer” mənasında terminləşmişdir.

Bir sahə üzrə spesifikləşmiş bir qrup xüsusi mənalı sözlər eyni strukturda, ancaq tam fərqli mənada digər sahəyə məxsus sözə çevrilirlər. Bu hal omonimiyanın ikinci formasıdır. Bu prosesi terminin konversiyası da hesab edənlər var. M.İsmayılova yazır: “Terminin konversiyası bir nitq hissəsindən digərinə keçidi deyil, bir sahə termin sistemindən başqasına

¹ Budaqov R.A Dilçiliyə dair öçerklər. Bakı, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1956.s.125

² Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 2011, s.125

³ Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. ADU, Bakı,1978. s.36

keçməsinə səciyyələndirir”¹. Deməli, transterminləşmə elmlərin inteqrasiyası və diferensiyası prosesindən asılıdır. M.Qasımov bir terminlə iki və daha artıq anlayışın adlandırılmasını çoxmənalılıq adlandırır və bunu terminologiya üçün qüsurlu hesab edir². Məhz bu səbəbdən terminologiyanın inkişafı prosesi təkcə leksikoqrafiya materialları əsasında araşdırılmalı deyil, bu iş eləcə də müxtəlif termin sistemlər səviyyəsində tədqiq olunmalıdır.

Dilimizdə terminlərin transterminləşməsinə mənşə etibarilə iki qrupa bölmək olar: 1. Milli terminlərin transterminləşməsi, məsələn: *ayaq* sözü *musiqi sahəsində* “muğam ifaçılığında işlədilən xüsusi musiqi ifadəsi, sonluq”, *biologiyada termin* kimi “heyvanlarda dayaq və hərəkət orqanı” anlamında termindir. 2. Alınma terminlərin transterminləşməsi, məsələn: *funksiya* sözü riyaziyyatda “qiyməti başqa dəyişən qiymətlərdən asılı və ona uyğun olan dəyişən kəmiyyət”, biologiya sahəsində isə “heyvan və ya bitki orqanizminin, onun hüceyrə və toxumalarının spesifik fəaliyyəti” mənalarında işlənən termindir.

Transterminləşmiş terminləri işləndikləri elmi sahələr üzrə iki cür qruplaşdırmaq olar:

1. *İki elm sahəsində transterminləşən terminlər*; İki elm sahəsində transterminləşmə dedikdə, eyni sözün iki müxtəlif elm sahəsində fərqli mənada xüsusiləşməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, *əməliyyat* sözü tibbi terminoloji lüğətdə “bəzi xəstəliklər, yaxud yaralanmalar zamanı müalicə məqsədi ilə bədənin hər hansı bir yerində icra edilən cərrahlıq işi”, termin kimi “iqtisadi qiymətlərin yaradılması, dəyişdirilməsi, mübadiləsi, ötürülməsi və ya ləğv edilməsi əks etdirən və mal və ya maliyyə aktivlərinə mülkiyyət hüququnun dəyişməsi, xidmət göstərilməsi, yaxud əmək və kapitalın verilməsini birləşdirən iqtisadi axını” mənalarını ifadə edir.

2. *Daha çox elm sahələrində transterminləşmiş terminlər*; İki və daha artıq elm sahəsində transterminləşmə dedikdə isə eyni sözün iki və daha artıq elm sahələrində tam fərqli mənada xüsusiləşməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, *açar* sözü “güləşmədə parterdə tətbiq edilən tutma” deməkdir. *Dilçilikdə* “çətin bir mətni yaxşı başa düşmək üçün sadə şəkildə şərh deyilmiş yazı”, *musiqidə isə* “not sətirlərinin əvvəlində notların mənasını müəyyən edən işarə” anlamında xüsusiləşərək termin kimi formalaşmışdır.

¹ İsmayılova M.A. Azərbaycan dilində terminlərin linqvistik təhlili. Bakı, Ozan, 2006, s.91

² Qasımov M. Elmi-texniki tərəqqi və terminologiya. Elm və həyat, №4, 1975. s. 7

Beləliklə, ümumişlək sözlərin terminoloji funksiya daşması bütün elm sahələrində müşahidə olunur. Bu isə öz növbəsində elmi anlayışı daha konkret ifadə etməyə yardımcı olur. Eyni zamanda yeni yaranan anlayışın alınma sözlərlə deyil, dildə mövcud olan sözlərin mənaca dəyişməsi, semantik inkişafı ilə yaranmasına səbəb olur.

III fəsil “*Elmi texniki tərəqqi və terminoloji leksikanın alınmalar hesabına inkişafı*” adlanır. Bu fəsildə müasir Azərbaycan dilinin terminologiyasının alınma terminlərin dilə daxilolma prosesi, müstəqillik illərində onların inkişaf qanunauyğunluqları, alınma terminlərin yaranma mənbələri, mənimsəmə üsulları və müasir dildə işlənmə formaları, tərcümə yolu ilə dildə yaranan terminlər mənə və struktur baxımından araşdırılmışdır. Bu fəslin birinci yarımfəslində “*Elmi texniki tərəqqi və terminologiyanın zənginləşməsi prosesi*” tədqiq edilmişdir. Terminologiyanın inkişaf istiqamətləri elm və texnikanın, informatika, kompüter texnologiyalarının sürətli tərəqqisi ilə bilavasitə əlaqədardır. Eyni zamanda son illər aviasiya sahəsində sürətlə gedən inkişaf logistika sahəsinin yaranması və inkişafına səbəb oldu. Bu sahə yeni yarandığından buradakı termin və termin yaradıcılığı ilə bağlı bir çox nəzəri məsələlər öz aktuallığı ilə diqqət cəlb edir. Xüsusilə, tərcümə zamanı bir çox hallarda terminlər və termin birləşmələri mənaca düzgün müəyyənləşmədiyinə görə lazımınca anlaşılmır. Bu səbəb eyni terminlərin müxtəlif cür anlaşılmasına gətirib çıxarır. Məsələn, *flout* termini bu baxımdan üç formada şərh olunur: 1. Sənaye müəssisəsində emal prosesində olan və hələ hazır məhsul formasına gəlməmiş yarımfabrikatlar; 2. Qəbz və ya digər ödəmə sənədinin bank sisteminə daxil olması və vəsaitləri alan şəxsin hesabına müvafiq məbləğin köçürülməsi arasındakı fasilə; 3. Şirkətin fond bazasında tədavülə buraxılan səhmlərin sayı;¹

Müasir dildə logistika sahəsi ilə bağlı dilə xeyli sayda alınma terminlər daxil olmuşdur: *brutto çəki, flout, hay-bey tipli anbar, heycuka, hedc, inkoterm, indossament, implosion, konosament, konsol stellaj, kros-dokinq, kros-treyd, vaninq, vendor*;

Eləcə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalaşması və inkişafı ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlarının güclənməsi bu sahə ilə bağlı yeni termin və anlayışların dilə daxil olmasına zəmin yaratdı. Məsələn: *likvidasiya, blotter, keptiv, konsern, kontragent, deflyator, diling, debitor, diskont, fiksinq, frirayder, lodinq, overdraft*,

---

¹ Logistika terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 2015, s.86.

benefit və s. İqtisadi termin və anlayışlara müxtəlif mənbələrdə fərqli, hətta müəyyən hallarda bir-birinə ziddiyyət təşkil edən yanaşmaların mövcud olması bu sahədə aparılan araşdırmaları aktuallaşdırır.

Eləcə də kütləvi informasiya vasitələrinin çoxalması və intensivliyi, internet və kommunikasiya vasitələrinin əhatə dairəsinin genişlənməsi dildə sözlə-terminlə prosesini aktivləşdirir. Belə ki, sözlə prosesini təkcə yeni sözlərin və ya ifadənin dilə daxil olması ilə məhdudlaşmır, bəzən bu yeni sözlər dildə sonradan sözyaradıcılığı prosesində aktiv iştirak edir. Ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan dilində terminalmanı zəruri edən səbəblər aşağıdakılardır:

1. *Reseptor dildə zərurət əsasında anlayış və məfhumun adlandırılması nəticəsində dilə alınma terminlər daxil olur.* Müasir kurikulum təhsil sisteminin tətbiqi nəticəsində dilə çoxlu sayda təhsil sahəsi ilə bağlı alınma terminlər daxil oldu. Məsələn, *klaster, kurikulum, summativ, blum, refleksiya, portfolio, holistik, rubrik*; Eyni zamanda, informatika, kompüter texnologiyaları ilə bağlı terminologiyaya xeyli sayda alınma terminlər daxil olub: *multimedia, sensor, spam, tvitter, yuzer, fləş, format, gıqabayt, haker, feysbuk*; Müasir dövrdə istər çap, istər elektron mətbuatda tez-tez işlək olan yeni terminlərə vaxtaşırı rast gəlinir. Məsələn, *hedləyn, cinql, fləş*; İqtisadiyyat sahəsi ilə də bağlı dilə xeyli sayda alınma terminlər daxil olub: *loqotip, piar, qrant, diler, agent, broker*;

2. *Yaxın, amma mənaca fərqli anlayışları ifadə edən alınmalar da milli terminoloji leksikada çoxluq təşkil edir.* Məsələn, mağaza (ticarət mərkəzi)-şop- store, butik- (dəbli mağaza); yol- şosse (məhkəm asfaltlı yol); marka- etiket- brend-yarlıq;

3. *Söz birləşməsi şəklində olan alınma terminlər bir çox hallarda bir sözlə əvəz edilir.* Bu tip abreviatura şəkilli alınma terminlər informatika, aviasiya, logistika və digər elmi-texniki sahələrdə üstünlük təşkil edir. Məsələn, *POS-terminal (POS – point-of-sale terminal), PIN-kod*;

4. *Reseptor dildə mövcud anlayışın yeni sözlə adlandırılması halı dilə yeni terminlərin daxil olmasına səbəb olmuşdur.* Məsələn, kino-sinema; tender (tender)-müsabiqə;

5. *Reseptor dildə mövcud sözün yeni mənada işlədilməsi yeni anlayışın yaranmasına səbəb olur, bu isə yeni mənalı terminin formalaşmasına zəmin yaradır.* XX əsrdə təyyarə sürən mənasında fransız dilindən alınan *pilot* sözü, müasir dildə yüksəksürətli sport maşın sürən idmançıya deyilir. Yaxud da, *format* sözü əvvəl yalnız nüsxə, kitab nəşrində ölçü vahidi mənasında işlənirdi. Hal-hazırda bu söz xarakter,

görünüş, forma, həmçinin hər hansı tədbirin təşkili və təqdimat üsulları anlamında da işlənir.

Əgər əvvəllər terminlərin əksəriyyətini ərəb, fars mənşəli sözlər təşkil edirdisə, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsindən sonra rus dili aparıcı olmağa başladı. Hal-hazırda alınma sözlər üçün aparıcı dil ingilis dilidir. Vaxtilə ingilis dilində işlək olan sözlər dilimizə rus dili vasitəsi ilə keçirdisə, bu hal indi vasitəsiz, birbaşa daxil olur və daha intensiv xarakter almışdır. Çünki ingilis dili hal-hazırda elm və texnologiyanın dilidir. Belə ki, internet bütün dünyanı əhatə edir. İnternetdə isə aparıcı dil ingilis dilidir. Buna görə də ingilis dilinin digər dillərə nüfuzu daha geniş vüsət alıb. İngilis dili həmçinin beynəlxalq turizmin və şifahi tərcümənin dilidir.

Alınma terminlər dili zənginləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda onu ağırlaşdırır, öz kökündən ayırır. Bu isə milli dilin xəlqiliyini, onun saflığını zərbə altında qoyur. Bu baxımdan, dünya dillərinin təcrübəsinə əsaslanaraq, alınma terminlərin milli dildə qarşılıqlarının yaradılması zərurəti yaranır. Fikrimizcə, çox işlək olan alınma terminlərin dilə qəbulu məqbuldur, amma az işlənən və dildə qarşılığı olduğu halda yeni alınma terminə və ya sözə ehtiyac yoxdur. Alınma söz və ya termin yeni anlayışla birgə işləklik hüququ qazana bilər, ancaq bir neçə mənə verən alınma terminlər dili ağırlaşdırır.

İkinci yarımfəsil “Alınma terminlər hesabına terminoloji leksikanın zənginləşməsi” adlanır. Qloballaşma prosesi dildə yeni sözlərin yaranmasına səbəb olur və bu sözlərin böyük əksəriyyəti beynəlxalq xarakter kəsb edir. Müasir dildə olan problemlərdən biri də beynəlmiləl sözlərin işlək olduqları dillərdə mənə baxımından tam eyniyyət təşkil etməsidir. Səbəb isə sözün bir dildə geniş, digər dildə isə konkret mənaya malik olmasıdır. Alınma sözlərin yaranması dildaxili və dilxarici səbəblərdən asılıdır. Dilxarici səbəb kimi ilkin şərt yeni yaranmış anlayış və məfhumla bağlıdır. Kompüter texnologiyasının inkişafı, xalqlararası mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələrin genişlənməsi nəticəsində xeyli sayda dilimizə alınma terminlər daxil olmuşdur, məsələn: *supervayzer, radar, immiqrant, tranzit və s.* Müxtəlif anlayış bildirən sözlərin və ya xüsusi əhəmiyyətə malik sözləri ifadə etmə zərurəti də dilxarici səbəbin nəticəsidir. Bu tip prosesin nəticəsi kimi dildə işlənən *lokal, pilot* sözlərini misal göstərə bilərik. Qloballaşma dildə alınma sözlərin yaranmasında əsas rol oynayır. İnternetin sürətli inkişafı alınma terminlərin yaranmasına və sürətlə yayılmasına səbəb olan əsas şərtlərdən hesab olunur. Dildaxili səbəblərə isə söz birləşməsi şəklində olan anlayışı bir sözlə ifadə etmək

zərurəti aiddir. Məsələn, *mahir atıcı* əvəzində *snayper*, avtoturistlər üçün *mehmanxana* əvəzində *motel* və s. Dildə mövcud alınma morfoloji strukturların mövcudluğu belə terminlərin yaranmasının asanlaşdırır: *biznesmen, kongresmen*;

Alınma terminlərin mühüm bir hissəsini beynəlmiləl terminlər təşkil edir. “Elə sözləri beynəlxalq sözlər hesab etmək olar ki, onların mənşəyi ümumi olsun, qrafik və morfoloji keyfiyyətlərində müvafiq uyğunluq olsun, semantik cəhətdən bir-birinə bu və ya digər dərəcədə yaxın olsun və bir sıra qohum olmayan dillərdə, o cümlədən, ən azı iki müxtəlif sistemli dildə işlədilsin”¹. Belə beynəlmiləl terminlərin yaranmasında qədim yunan və latın dillərinin böyük rolu olub, lakin müasir dövrdə alınma terminlərin mühüm hissəsini təşkil edən beynəlmiləl terminlərin yaranmasında aparıcı mənbə ingilis dilidir. S.Sadiqova yazır: “Müasir dövrdə yaranan yeni beynəlmiləl termin və beynəlmiləl sözlərin mənbə dili ingilis dili hesab olunur. Onların vasitəsilə formalaşan yeni terminlərin beynəlmiləl termin statusu alması hadisəsi isə geniş yayılmışdır”².

Azərbaycan dilinə daxil olan Avropa mənşəli alınma sözlərin birinci böyük hissəsi müasir informasiya texnologiyaları, xüsusən də kompüter və internetdən istifadə ilə bağlıdır. Avropa mənşəli alınmaların ikinci böyük qismi isə ictimai-siyasi və sosial sahələrə aiddir. Azərbaycanda son vaxtlar beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsi artıq ənənə şəkilini alıb. Belə tədbirlərdə dildə alınma terminlərin işlədilməsinə tələbat artır. Bu da alınma terminlərin dilin lüğət tərkibində kəmiyyət etibarilə artmasına səbəb olmuşdur.

Üçüncü yarımfəsil “*Alınma terminlərin mənimsənilmə formaları*” adlanır. Hazırda terminoloji leksika alınmalar hesabına zənginləşir. Keçən əsrdə terminlər rus dili vasitəsilə alınmışsa, müasir dövrdə Avropa dillərindən birbaşa alınma daha aktualdır. Bu səbəbdən alınma terminlərin müasir dövrdə mənimsənilmə formaları fərqlidir. Alınma terminin fonetik tərkibinin dilin fonetik qaydalarına uyğunlaşdırılması *transkripsiya*, dilin qrafik qaydalarına uyğunlaşdırılması isə *transliterasiya* adlanır. Alınmaların mənimsənilməsi mürəkkəb prosesdir. Burada dilin fonetik çalarları bütün yaruslarda dəyişikliyə uğraya bilər. “Alınma terminlərin fonetik mənimsənilməsi çoxşaxəli və olduqca mürəkkəb hadisədir. Alınma terminlərdə vurğunun yeri və xarakteri, saiflərin uzunluğu, qısalığı, samitlərin yumşaqlığı, qalınlığı dəyişir, heca bölgüsünün sərhədi pozulur və

---

¹ Мамедов Н.А. Интернациональные слова европейского происхождения в современном азербайджанском литературном языке, АҚД, Баку, 1966, с.6

² Sadiqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyası. Bakı, Elm, 2011, s.145

s. bir sözlə, alınmalar dilimizin nitq normalarına tabe olur”¹. Həmin sözlərin mənbə dildəki formasını saxlaya bilməməsi onu göstərir ki, Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu sabit və möhkəmdir. Azərbaycan dilinin fonetikasi ilə ingilis dilinin fonetikasi fərqlidir. İngilis dilində səslərin kəmiyyət etibarilə hərflərdən çox olmasına səbəb, bir hərfin müxtəlif vəziyyətlərdə ayrı-ayrı səslər kimi oxunmasıdır. Bəzən müxtəlif hərflər və ya hərflər birləşmələri eyni bir səs kimi tələffüz olunur. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində uzun, qısa səslərə, monofonq və diftonqlara rast gəlinir. Hərflər sözdəki yerlərindən asılı olaraq, eyni zamanda özündən əvvəl və ya sonra gələn hərflərə nəzərən müxtəlif cür tələffüz olunurlar. Söz sonunda g hərfi [q] səsinə verir: *lizinq (leasing)*; c hərfi ingilis dilində a, u, o hərflərindən əvvəl, samitlərlə birləşdikdə və sözlərin sonunda [k] kimi oxunur: *fiskal federalizm (fiscal federalism)*; s hərfi iki sait arasında, sözlərin sonunda və cingilti samitlərdən sonra [z] kimi oxunur: *depozit (deposit)*; u hərfi samitlərdən sonra vurğu altında [v] kimi oxunur: *kvintil (quintil)*; ch birləşməsi Azərbaycan dilində [ç] səsi kimi tələffüz olunur: *bençmarkinq (benchmarking)*; qoşa e hərfi, ee birləşməsi [i] kimi oxunur: *krik (creek)*;

Transliterasiyaya orijinalda müvafiq vahidin necə yazılması, necə tələffüz edilməsi, ənənəyə görə necə yazılması və sairə aiddir. Transliterasiya olunan sözlər mənbə dildən və həm də vasitəçi dildən alınma bilər. Mənbə dilə əsaslanmaq daha düzgün yoldur. Beynəlxalq transliterasiya standartlarına əsasən transliterasiyanın dörd növü var və bunlardan üçü Azərbaycan dilində müəyyənləşmişdir:

1. *Natamam transliterasiya*- bu zaman sözün bir və ya bir neçə hərfi digər dilin əlifbasına uyğunlaşdırılır. Azərbaycan dili latın qrafikasına əsaslandığı üçün bir çox hərflər transliterasiya qaydalarına uyğun olaraq dəyişilmədən qalır: a, b, d, e, f, i, k, l, m, n, z, o, p, r, s, t, u, g. İngilis dili vasitəsi ilə keçən sözlərdə w hərfi *i, ı* hərfləri ilə, rus dili vasitəsi ilə keçən sözlərdə *у* hərfi *i, e, u, y* hərflərindən əvvəl *c*, digər hallarda isə *cz* formasında transliterasiya olunur. Məsələn, *x [eks]hərflərindən əvvəl və sözlərin sonunda [ks] kimi oxunur: ekspertiza (expertise)*;

2. *Tam transliterasiya*- bu zaman verilmiş sözün bütün hərfləri qarşı dilin qrafik yazı normalarına uyğunlaşdırılır: *qoşa ff [f] kimi tələffüz olunur, sh hərflər birləşməsi isə bütün sözlərdə [ʃ] Azərbaycan dilində [ş] kimi oxunur: ofşor bankçılıq (off-shore banking)*;

---

¹ Məmmədli N.B. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlər. Filol. elm. dok. ... dis. Bakı, 2000. s.250-251

3. *Genişləndirilmiş transliterasiya*- bu zaman verilmiş sözün bir və ya bir neçə səs birləşməsi qarşı dilin qrafik yazı normalarına uyğunlaşdırılır. Beynəlxalq transliterasiya qaydalarına əsasən ingilis dilindəki hərf birləşmələri bu formada uyğunlaşdırılır: *zh-j, ch-ç, sh-ş, fh-st, kh-x, ya-ya, ye-ye, yi-i*; Məsələn, *sh* birləşməsi ingilis dilində [ʃ] kimi tələffüz olunur, bu səsin qarşılığı Azərbaycan dilində *ş* hərfidir. Məsələn, bəxşiş (baksheesh). *Ch* hərf birləşməsi İngilis dilində [tʃ] kimi tələffüz olunur, bu səsin qarşılığı Azərbaycan dilində *ç* hərfi ilə ifadə olunur: *çek (cheque)*;

Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətlərindən biri də alınmaların semantik cəhətdən mənimsənilməsidir. Bu tip alınmalar ekstralingvistik amillərlə, xalqın tarixi, elm və texnikanın müvafiq sahəsinin tarixi, ya da ölkədəki ictimai həyat ilə bağlıdır. Alınma prosesin sistemliliyinin semantik mənimsəmə pilləsində ilk növbədə mənə seçimi faktı əsas götürülür. “Alınma mərhələsində əcnəbi söz və ya terminin mənaları dilimizin leksik-semantik sisteminin tələblərinə müvafiq olaraq dəyişikliyə uğrayır. Əcnəbi sözün mənə strukturunun tam həcmi deyil, dilimizin həmin mərhələdə ehtiyac hiss etdiyi mənası alınır”¹. Məsələn, *adept* (lat.*adeptus* nail olan) sözü “hər hansı təlimin, sektanın, ideyanın qızğın tərəfdarı” deməkdir. Bu sözün ingilis dilində 6 mənası (aparıcı, qabiliyyətli, ekspert, tərəfdar, sunii, zərif) olduğu halda dilimizdə yalnız bir mənası işləklilik qazanıb. Semantik mənimsənilmədə müşahidə olunan ikinci hal isə dilə daxil olan sözün sonradan söz yaradıcılığında iştirak edərək yeni mənalar ifadə etməyə başlamasıdır. Bu zaman söz əlavə mənə qazanır və bu mənə ilə xüsusiləşir. Yaxud da, iqtisadi sahədə *anomiya* (< yun. *anomos* qanunsuzluq) – dəyərlər sistemində kəskin böhranla (tənəzzüllə) fərqlənən, məqsədlər və uğur qazanmaq imkanları arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsini, fərdi və ictimai şüurun əxlaqi-psixoloji vəziyyətini səciyyələndirən anlayışı bildirən termdir. Bu söz dilimizdə tibb sahəsində yaddaş itirilməsi mənasında daha işlək olsa da mənə baxımdan genişlənərək politologiya sahəsi üzrə yuxarıda qeyd etdiyimiz mənada termin kimi yer almışdır.

Dördüncü yarımfəsil “*Tərcümə vasitəsilə terminoloji leksikanın inkişafı*” adlanır. Elmi-texnika inkişaf etdikcə Azərbaycan dilinin terminoloji leksikası tərcümə vasitəsilə zənginləşir. Tərcümə bir dildə olan informasiyanı digər dilin leksik-qrammatik, fonoloji-semantik, fonetik və s. vasitələri ilə müəyyən adresata çatdırmaq məqsədilə aparılan dillərarası

¹ Məmmədli N.B. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlər. Filol. elm. dok. ... dis. Bakı, 2000. s.256

əməliyyat kimi başa düşülür. Bu zaman tərcümə olunan mətnin daha anlaşılıqlı olması üçün müəyyən elementlərin materiala daxili və ya xarici labüddür. Bu baxımdan dilimizə daxil olan alınma terminləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. *Tam tərcümə olunan alınma terminlər*; Tərcümə alınma terminlərin bütün komponentləri reseptor dilə tərcümə olunur. Məsələn, *ümumi mənfəət və ümumi qarışıq gəlirlər (gross profit and mixed incomes)*;

2. *Qarışıq tərcümə olunan alınma terminlər*; Qarışıq tərcümədə birləşmənin hissəcikləri tam olaraq tərcümə olunmur. Müəyyən hissə mənbə dildə olduğu kimi qalır, məsələn: *faktın əhəmiyyətli dərəcədə təhrifi (material misstatement of fact)*, *nəzarət vasitələrinin monitorinqi (monitoring of controls)*;

3. *Hərfi tərcümə olunan alınma terminlər*; Tərcümə üsulu ilə alınan terminlərdə konstruksiya və element dəyişdirilərək ya ixtisar, ya da əlavə olunaraq tərcümə olunur. Bu baxımdan tərcümə terminlərlə kalka terminlər zahirən oxşasalar da, əslində, fərqli anlayışlardır. A.Qurbanov yazır: “Başqa dillərin söz və ifadələrinin eyni ilə deyil, tərcümə edilərək alınmasına kalka yolu ilə alınma deyilir. Kalkada sözün forması, onun səslənməsi yox, ifadə etdiyi məna götürülür”¹. Fikrimizcə, kalkalar sözlərin tərcümə üsulu ilə mənimsənilməsidir.

Beləliklə, keçən əsrdə alınma terminlərin əksəriyyəti rus dilindən alınmışdır, müasir dövrdə rus dilindən uzaqlaşma meyli güclənmiş və Avropa dillərindən termin mübadiləsinə üstünlük verilmişdir. Bu səbəbdən müasir terminoloji leksikanın inkişafında milli dil əsasında formalaşan terminoloji qatla müqayisədə Avropa dillərindən alınmış terminlərin sayı üstünlük təşkil edir. Son dövrlər iqtisadi-siyasi, kompüter-texnologiyası sahələrinin nəzərə çarpacaq dərəcədə inkişafı bu sahələrlə bağlı terminlərin dilə daxil olmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan dildə ümumişləklilik qazanmış, danışq dilində işlənən alınma terminləri saxlamaq, qəliz, anlaşılması çətinlik törədən terminləri ya dildən çıxarmaq, ya da dilin daxili imkanları əsasında yaranan sözlərlə əvəz etmək, tərcümə üsulundan istifadə etməklə əcnəbi terminləri milli dil vahidləri əsasında dilə qəbul etmək, tərcüməsi mümkün olmayan alınma, xüsusilə beynəlmiləl terminləri eynilə qəbul etmək, milli dilin saflığını və xəlqiliyini qorumaq məqsədilə alınma terminləri maksimum dərəcədə dilin normalarına uyğun olaraq fonetik, qrafik, qrammatik, semantik baxımdan uyğunlaşdırmaq lazımdır.

---

¹ Qurbanov A.M. Azərbaycan dilçiliyi problemləri I cild (3 cildə) Bakı, Elm, 2004.s.395

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində aşağıda öz əksini tapan elmi, nəzəri müddəalar ümumiləşdirilmişdir.

1. Dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı prosesi son dövrlər daha da intensiv xarakter almaqla yanaşı, milli terminologiyanın inkişafına zəmin yaradır. Terminologiyada anlayışların adlandırılması üçün daha çox istifadə olunan vasitə dilin öz sözlərinin terminə çevrilməsidir. Beləliklə, dildə işlənən söz elmi anlayışı ifadə edən termin funksiyasını qazanır. Daxili imkanlar hesabına termin yaradıcılığı prosesi dialektlər, ümumişlək sözlər hesabına baş verir.

2. Dialekt sözlərin terminləşməsi prosesi nəticəsində dialekt sözlər məhdud məhəlli xarakterli sözdən elmi səciyyəli termin səviyyəsinə yüksəlirlər. *Geologiya, iqtisadiyyat, tibb, botanika, zoologiya, idman, memarlıq, torpaqşünaslıq, heyvandarlıq* elm sahələrində bu proses qabarıq şəkildə özünü göstərir.

3. Dilin daxili imkanları əsasında terminoloji leksikanın inkişafının digər istiqaməti ümumişlək sözlər hesabınadır. Ümumişlək sözlərin terminləşməsi semantik hadisə olub sözün mənasının çoxalması, genişlənməsi, artması yolu ilə baş verir. Ümumişlək sözlərin ilkin məna ilə birgə terminləşmə prosesi ümumişlək sözlərin terminləşmə proseslərinin digər növləri ilə müqayisədə daha geniş yayılmışdır. Ümumişlək sözlərin terminoloji funksiya daşması bütün elm sahələrində müşahidə olunur.

4. Son illər çap olunmuş elmi-texniki ədəbiyyatlar və ictimai-siyasi mətbuat vasitələri üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, dilimizə keçən Avropa mənşəli terminlər əvvəlki illərə nisbətən daha çoxdur və Avropa mənşəli terminlər Azərbaycan terminologiyası üçün əsas alınma mənbəyidir. Hal-hazırda alınma sözlər üçün aparıcı dil ingilis dilidir. Vaxtilə ingilis dilində işlək olan sözlər dilimizə rus dili vasitəsi ilə keçirdisə, bu hal indi vasitəsiz və daha intensiv xarakter almışdır.

5. Azərbaycan dilində alınma terminlər müxtəlif üsullarla dilimizdə mənimsənilmişlər. Linqvistik təhlillərə əsasən son dövrlər alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesində transkripsiya və transliterasiya ən çox müraciət olunan vasitələrdir. Fonetik prinsiplə alınan sözlərin əksəriyyəti ingilis mənşəlidir. Belə ki, ingilis dilində səs-hərflər münasibəti fonetik mövqedən fərqlənir, yəni eyni səsli müxtəlif hərflər ifadə edə bildiyi kimi, eyni hərflər də müxtəlif cür oxuna bilər. Bu səbəbdəndir ki, ingilis dilindəki sözlərin əksəriyyəti başqa dillərə transkripsiya və transliterasiya olunur.

6. Müasir terminoloji leksikanın inkişafında milli dil əsasında formalaşan terminoloji qatla müqayisədə Avropa dillərindən alınmış terminlərin sayı üstünlük təşkil edir. Son dövrlər iqtisadi-siyasi, kompüter-

texnologiyası sahələrinin nəzərə çarpacaq dərəcədə inkişafı bu sahələrlə bağlı çoxsaylı terminlərin dilə daxil olmasına səbəb olmuşdur.

Tədqiqatın əsas məzmunu aşağıdakı elmi məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan dilində dialekt sözlərin terminləşməsi. Terminologiya məsələləri №2, Bakı, Elm, 2012, s. 142-151.

2. Azərbaycan dilində ümumişlək sözlərin terminləşməsi. AMEA Dilçilik İnstitutunun əsərləri №1, Bakı, Mütərcim, 2013, s.11-18.

3. Dialect words as term in Azerbaijani language. II Международная научная конференция. “Филология и лингвистика в современном обществе” Научная дискуссия: Вопросы филологии, искусствоведения и культурологи №1 (20), Москва, 2014, стр.181-185.

4. Calque in financial field of the Azerbaijani language. 8th International scientific conference “European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches” Stuttgart, Germany, ORT Publishing, 2014, s.106-107.

5. The process of transliteration in adopting terms in the Azerbaijani language. Science, Technology and Higher Education. Materials of the IV International research and practice conference. Vol I. Westwood, Canada, January 30th, 2014, s. 233-235.

6. The acquired terms in the Azerbaijani language. 5th International scientific conference “Applied Science and technologies in the United States and Europe: common challenges and scientific findings”. USA, New York. February 12, 2014, s.146-48.

7. The process of becoming terms of words in the Azerbaijani language. 2nd International symposium Humanities and Social Sciences in Europe: Achievements and Perspectives. Austria, Vienna, 2014. s.200-202.

8. Kalka üsulu ilə terminoloji leksikanın inkişafı. Filologiya məsələləri №8. Bakı, Elm və təhsil, 2014, s.187-194.

9. Azərbaycan dilində tərcümə üsulu ilə terminoloji leksikanın inkişafı. Sivilizasiya, 10/2014, Bakı Avrasiya Universiteti. s.127-133.

10. Terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətləri. Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq Elmi konfransı. Bakı, 18-19 Aprel, 2014, s.225-226.

11. Müasir Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişafında dialekt sözlərinin rolu. Qafqaz jurnalı. Bakı, 2015, s.168-177.

12. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin transkripsiya vasitəsilə mənimsənilməsi. Tədqiqat № 2, Bakı, 2016, s.233-239.

13.The process of transliteration in adopting terms in the Azerbaijani language. Хабаршы Вестник Bulletin-Вестник КазНУ им. Аль-Фараби (серия филология) 2(160), Алматы, Казак университети, 2016, стр.153-160.

14.Azərbaycan dilində beynəlmiləl terminlər hesabına terminoloji leksikanın zənginləşməsi “Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər” I hissə, Bakı, 3-5 may 2016-cı il, s.38-40.

15.Развитие научно-терминологической лексики за счет диалектов азербайджанского языка. Science and World, International scientific journal, №5 (33) Vol.I, *Global Impact Factor*. Волгоград. 2016, стр.129-131.

16.Müasir dövrdə çap olunmuş terminoloji lüğətlər. Müasir dilçiliyin aktual problemləri beynəlxalq elmi konfransın materialları. Sumqayıt, 24-25 noyabr 2016-cı il, s.14-16.

17.Müasir Azərbaycan dilində terminologiyasının inkişafı və tədqiqi. Gənc Tədqiqatçı (Elmi-praktiki jurnal), №2, Bakı, AMEA nəşriyyatı, 2016, s.114-119.

18.Azərbaycan dili terminologiyasının alınmalar hesabına inkişafı. Dilçilik İnstitutunun əsərləri № 2, Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.151-157.

19.Ümumişlək sözlərin mənasını tam itirərək terminləşməsi prosesi. Birinci Türkoloji qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunmuş: Müasir Türkologiya: dünən, bu gün və sabah (problemlər və perspektivlər) Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, Elm və təhsil, 28 dekabr 2016-cı il, s.293-295.

**НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ
ЛЕКСИКИ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

РЕЗЮМЕ

В диссертации впервые объектом исследования являются изменения в терминологической лексике и их роль в лексической системе языка. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка источников и использованной научной литературы. В "Введении" обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая значимость исследования, даются сведения об апробации и структуре диссертации.

Первая глава диссертации называется "Развитие терминологической лексики за счет диалектных слов". В этой главе был исследован процесс разработки лексики профессионально-технической и научной терминологии за счет диалектных слов; были изучены термины в области архитектуры, строительства, геологии, медицины, ботаники, зоологии, экономики, животноводства, ковроткачества.

Вторая глава диссертации называется "Развитие терминологической лексики за счет общих слов". В этой главе процесс трансформации общих слов рассматривается как семантическое событие, и этот процесс сгруппирован в трех областях: общие слова, которые становятся термином в том же смысле, общие слова, которые становятся термином, немного отличающимся от предыдущего значения, общие слова, которые становятся терминами с абсолютно другим смыслом.

Третья глава диссертации называется "Научно-технический прогресс и развитие терминологической лексики". В этой главе на богатых фактах были исследованы научно-технический прогресс и пути обогащения терминологии, обогащение терминологии за счет международных терминов, формы получения терминов, развитие терминологической лексики с помощью перевода.

В "Заключении" диссертации обобщены основные научно-теоретические положения исследования.

**DEVELOPMENT OF TERMINOLOGY VOCABULARY
OF MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE**

SUMMARY

Thesis consists of "Introduction", three chapters, conclusion, and bibliography. Actuality of the theme is grounded, goals and objectives of the research are determined, subject and object are shown, scientific innovation, theoretical and practical importance is stated, main theses put on defense are presented, information is given about methods and sources of research, approbation and structure in the "Introduction" part of the dissertation.

The changes in terminology vocabulary and their role in lexical system of language have been selected as investigation object for the first time in the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters, conclusion, list of sources and use of scientific literature.

First chapter of dissertation is called "Development of terminology vocabulary due dialect words". In this chapter was investigated the process of developing of vocational and scientific terminology vocabulary due dialect words. In this chapter were studied terms in the field as architecture, construction, geology, medicine, botany, zoology, economics, animal husbandry, carpet weaving.

Second chapter of dissertation is called "Development of terminology vocabulary due general words". In this chapter, in the process of transformation of general words is considered as semantic events and this process is grouped in three areas: general words that become the term in the same sense, general words that become the term a bit differed previous meaning, general words that become the term absolutely differed previous meaning;

Third chapter of dissertation is called "Scientific and technical progress and development of terminological vocabulary". In this chapter with rich facts were investigated scientific and technical progress and terminology enrichment paths, terminology enrichment at the expense of international terms, ownership forms of terms obtaining, development of terminology vocabulary via translation.

In the "Conclusion" summarizes the main thesis of scientific-theoretical principles of research.

Kağız formatı:60/84 16/1

Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

ВАФА АРИЗ кызы АБДУЛЛАЕВА - НАБИЕВА

**НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ТЕРМИНОЛОГОЙ
ЛЕКСИКИ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
ЯЗЫКЕ**

5706.01-Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ-2017